

Sociologie za mřížemi? Penitenciární sociologie v České republice*

LUKÁŠ DIRGA**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Sociology Behind Bars? Penitentiary Sociology in the Czech Republic

Abstract: The aim of this paper is to introduce discipline of penitentiary sociology, discuss its forms in the context of the Czech Republic, and answer the question of why sociologists do not participate in everyday practice behind bars of Czech prisons even though they have formal ties with this environment. The findings presented in this paper are based on qualitative research conducted in Czech prisons. The data corpus includes qualitative interviews with selected actors in the prison world and an analysis of relevant documents relating to the research topic. Sociology and the prison system meet on two basic levels in the Czech Republic. As an external partnership that seems to have grown stronger over the years and as an internal bond that has weakened (and almost been dismissed) since the end of the 1990s. Sociology has formally retained a place behind the bars of Czech prisons thanks to the sociologists who according to the regulations of the Czech prison service should figure among the prison staff. In reality, the initial enthusiasm for this practice faded over the years and there are no sociologists currently working in Czech prisons. In this paper the author presents some possible explanations for this, offers a historical description of the (non)participation of sociologists in Czech prisons, and discusses the possibilities for the future development of Czech penitentiary sociology.

Keywords: penitentiary sociology, prison, Czech Republic, inmates, social science

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 4: 411–432
<https://doi.org/10.13060/csr.2021.022>

* Článek vznikl se státní podporou programu ĚTA Technologické agentury ČR v rámci projektu TL02000390 „Odborná příprava vězeňských kaplanů s ohledem na specifika vězeňského prostředí“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Lukáš Dirga, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, Sedláčkova 15, Plzeň 301 00, e-mail: dirga@kss.zcu.cz.

Úvod

Sociologie si na poli české vědy své místo již našla. O povaze a výzvách sociologického bádání bylo napsáno mnohé [Musil 2002; Skovajsa 2007]. Jedná se o mimořádně rozmanitou disciplínu s mnoha dílčími odvětvími. Jednou z oblastí jejího zájmu je i vězeňství, jehož systematickým studiem se zabývá tzv. *penitenciární sociologie*, která má v zahraničí bohatou historii¹.

V tuzemských sociologických kruzích je tento podobor o poznání méně rozvinut, přestože základy položila již Gerlinda Šmausová [1992, 1994] a posléze se k této tradici přihlásila Kateřina Nedbálková [2006a, 2006b]. Rozvoj penitenciární sociologie u nás můžeme datovat do raných devadesátých let, kdy se začala tvořit jako akademická disciplína s výrazným přesahem do každodenní praxe za mřížemi českých věznic. Do mainstreamového proudu české sociologie se však plně prosadit nikdy nedokázala.

Na sociologii jsou kladeny rozličné nároky a paradigmatata se rozcházejí ve vymezení sociologie jako vědy rozumějící, vysvětlující, teoretické či praktické. Obdobné nároky jsou kladeny i na sociologii v oblasti vězeňství. Zajímavá je zejména otázka míry a podob její angažovanosti.

Cílem mého příspěvku je přiblížit penitenciární sociologii české sociologické obci a diskutovat možná spojení sociologie a vězeňství. Její historický vývoj je typický prolínáním akcentu na akademickou a praktickou funkci. Čtenářům se pokusím nabídnout krátký exkurz do historie vývoje penitenciární sociologie, komparaci se zahraničním kontextem a diskusi role sociologů v českých věznicích. Je nutné si přiznat, že česká penitenciární sociologie za tou zahraniční v mnohém zaostává a její akademický i praktický potenciál zůstává nevyužit.

I přes to, že má působení sociologů v českém vězeňství poměrně dlouhou historii [Bodláková 1993], je v současné době jejich zastoupení v řadách zaměstnanců českých věznic nulové². Na otázku, proč tomu tak je, se pokusím odpovědět pomocí výzkumu založeného na rozhovorech s vybranými představiteli českého vězeňství a studiu relevantních dokumentů vztahujících se ke zkouma-

¹ V zahraničí je používán ekvivalentní název *sociology of prisons* [Mathiesen 1966; Lambropoulou 1999] či *sociology of prison life* [Drake, Darke, Earle 2015].

² Od zástupce Generálního ředitelství Vězeňské služby České republiky (dále jen GRVŠČR) byla vyžádána statistická data týkající se počtu tabulkových míst obsazených sociology v českých věznicích. Během osobního rozhovoru bylo sděleno, že v současné době (data platná ke dni 16. 9. 2019) nejsou žádná tabulková místa sociologů v českých věznicích zřízena a nejsou tudíž ani obsazena. Konkrétními údaji o vývoji počtu sociologů působících v českých věznicích Vězeňská služba České republiky (dále jen VSČR) nedisponuje, a tudíž nemohly být poskytnuty. Z provedených rozhovorů vyplývá, že pozice sociologů v českých věznicích byly v historii zřizovány a obsazovány jen velmi výjimečně. Dotázaní respondenti s dlouholetou praxí si dokázali vzpomenout pouze na čtyři případy, kdy v českých věznicích sociologové/socioložky působili (mělo se jednat o věznice Pardubice, Plzeň, Praha-Pankrác a Příbram).

né problematice. Ve výzkumu využívám také vlastních profesních zkušeností získaných na pozici zástupce resortu spravedlnosti (zaměstnanec Ministerstva spravedlnosti) a zástupce akademické obce (člen katedry sociologie Západočeské univerzity v Plzni). Působení v prostředí vězeňství mi dalo možnost navštěvovat české věznice a zároveň poskytlo vhodný referenční rámec, se kterým jsem mohl výpovědi respondentů porovnat.

Vymezení penitenciární sociologie

Penitenciární sociologie není v českém kontextu příliš skloňovaný výraz. Pokud už se jí nějaké texty parciálně věnují, tak se jedná o okrajové zmínky týkající se možných vymezení [Mařádek 2003; Černíková 2008], kdy je definována jako systematické studium života za mřížemi vězeňských zařízení s důrazem kladeným na zkoumání věznic jako organizací a subkultur vězňených osob či zaměstnanců [Drake, Darke, Earle 2015]. V českém prostředí je blíže vymezena jako „specializovaný obor sociologie, který zkoumá sociální vazby, strukturu, její fungování a účinnost v penitenciárním procesu pod zorným úhlem naplnění účelu výkonu trestu“ [Černíková 2008: 16].

Již z názvu je patrné, že jejím hlavním zájmem je primárně vězeňský svět. V rámci debat týkajících se jejího definičního vymezení však může být přívlastek „penitenciární“ matoucí a zavádějící. V odborných kruzích je používáno k označení aspektů spojených s dobou strávenou za mřížemi. Jako související se užívá pojem „postpenitenciární“ odkazující k aspektům života po propuštění.

Zařazení penitenciární sociologie mezi penitenciární disciplíny [Mařádek 2003: 49; Černíková 2008: 16–18] tak může vyvolat mylný dojem, že se týká pouze života za mřížemi, kterému mohou porozumět nejlépe jeho přímí účastníci. Takto úzké vymezení odmítám a preferuji širší, zahrnující výzkumné aktivity vykonávané sociology působícími uvnitř i vně vězeňské správy. Ostatně již samotný pojem penitenciární je překládán jako „týkající se vězeňství“ [Mařádek 2003: 49], a ne jako „vykonávaný zaměstnanci věznic“. Z pohledu terminologie není nutné zavádět různá označení pro sociologii vykonávanou „externími“ výzkumníky (nabízí se například označení sociologie vězeňství) a výzkumníky, kteří jsou zaměstnanci daných vězeňských zařízení. Penitenciární sociologii vnímám jako zastřešující pojem, který je v praxi již zaveden a zahrnuje obě pozice, kterým se budu věnovat v dalších částech textu.

Zároveň se domnívám, že není vhodné zužovat rozsah působnosti penitenciární sociologie pouze na život za mřížemi. V odborné literatuře je stejný důraz kladen i na téma přechodu jedince na svobodu, který propuštěním z vězení nekončí, ale často naopak teprve začíná. Pro úspěšný návrat³ vězňené osoby zpět do

³ V sociologické a kriminologické teorii se používají pojmy jako *reintegrace* či *reentry* [Hattery, Smith 2010; Wacquant 2010].

mimovězeňské společnosti je tzv. postpenitenciární péče minimálně stejně důležitá jako péče poskytovaná po dobu věznění [srov. Rozum et al. 2016].

Pro definování penitenciární sociologie je nezbytné odpovědět na dvě základní otázky. Kým je penitenciární sociologie vykonávána a na jakou oblast je zaměřena? V tomto ohledu nepanuje jasná shoda. Dovolím si proto předložit vlastní pojetí, které je na jednu stranu extenzivní, ale zároveň má potenciál definiční nejasnosti/nedorozumění překonat. Za penitenciární sociologii považuji takovou sociologickou práci zaměřenou na oblast výkonu trestu odnětí svobody a života po propuštění z perspektivy všech dotčených aktérů⁴ bez ohledu na vazbu výzkumníka ke zkoumanému prostředí a míru jeho angažovanosti.

V porovnání s ostatními disciplínami⁵, které svou pozornost k tomuto poli upínají, působí sice penitenciární sociologie jako „mladší sestra“ [Mařádek 2003; Černíková 2008], nicméně její kořeny můžeme nalézt již u Donalda Clemmera [1940] a nedávná produkce studií z vězeňského prostředí naznačuje, že lze oprávněně očekávat další rozvoj. Potěšitelný je i fakt, že se penitenciární sociologie stává součástí vysokoškolského vzdělávání. Vyučovány jsou například kurzy *Penitenciární sociologie* (na Západočeské univerzitě v Plzni), *Sociologie de la prison* (na univerzitě v Lille), *Sociology of Punishment* (na univerzitě v Torontu) či *Sociology of Criminal Justice and Corrections* (na univerzitě v Manitobě).

Dvojí setkání sociologie a vězeňství

Věznice představují mnohovrstevnatá prostředí, což je dáno řadou vnitřních i vnějších faktorů. Je možné připustit argument, že věznice jsou si do jisté míry podobné, jelikož podléhají stejnému systému autority [srov. Dirga 2020], zároveň jsou však každá trochu jiná, a to s ohledem na různorodé uspořádání fyzického prostoru a skladbu svých „obyvatel“.

Zmíněná proměnlivost a různorodost vězeňského prostředí mohou pro jeho aktéry představovat každodenní obtíž [Jones, Schmid 2000; Lombardo 1981], pro sociology naopak pomyslný mandát pro jejich práci, kterou tvoří primárně realizace výzkumů a případně zapojení se do každodenní praxe za mřížemi věznic. „Penitenciární sociolog provádí sociologické výzkumy, kdy analyzuje funkčnost sociálních vztahů organizační struktury, např. věznice pro výkon trestu, a na základě této odborné sociologické expertizy vypracovává praktické vědecky fundované návrhy a doporučení, které směřují k zvýšení efektivity

⁴ Nesprávně byla po dlouhou dobu věnována pozornost téměř výhradně populaci vězněných osob a zapomínalo se na zaměstnance nápravných služeb [Lombardo 1981], ale také na rodinné příslušníky vězněných osob [Hála, Jánský, Kabátová 2017].

⁵ Tradičními disciplínami jsou v tomto ohledu zejména kriminologie či penologie. Penitenciární sociologie je řazena mezi penitenciární disciplíny po bok penitenciární pedagogiky, penitenciární psychologie/psychiatrie a sociální práce [Černíková 2008: 10–18].

její činnosti; jsou odhalovány poruchy a příčiny nedostatečné funkčnosti vztahů dané struktury nebo jsou odkrývány rezervy, které mohou při jejich přiměřeném využití znamenat řešení problému přetížení na jiném úseku organizační struktury.“ [Černíková 2008: 16] Základem je výzkumná práce, která však může být vykonávána z různých pozic.

V prvním případě vystupují sociologové v pozici pozorovatelů vězeňského světa bez interní vazby na organizaci, která jej spravuje. Aktivně se do řešení problémů nezapojují. Druhou pozicí je naopak jejich vtáhnutí do „první linie“, kdy se stávají součástí vězeňského světa s úkolem analyzovat jej zevnitř. První pozice v rámci zkoumání vězeňského světa převládá, ani druhý přístup však není zcela výjimečný.

Externí spojení sociologie a vězeňství

Vězeňské prostředí přitahuje pozornost sociálních věd dlouhodobě [Howard 1777; Bentham 1823; Osborne 1916]. Počátky vězeňského výzkumu byly vedeny snahou o rozšíření poznání následovanou praktickým řešením odhalených problémů. S rostoucím zájmem o toto specifické společenské pole se postupně zvyšovala i produkce studií popisujících světy vězněných osob a jejich dohlížitelů. Význam a respekt vězeňského výzkumu postupně sílily a sociologie si v něm vydobyla své místo. Velkou měrou se o to zasloužil Donald Clemmer, který se do dějin vězeňského výzkumu nesmazatelně zapsal svým konceptem prizonizace [1940]. Mezi klasiky sociologického vězeňského výzkumu lze zařadit také Greshama Sykese [1958] a Ervinga Goffmana [1961].

Penitenciární sociologie se posléze rozvíjela jako polemika výše uvedených děl [Haynes 1949; Irwin, Cressey 1962]. Dominoval zejména spor o příčiny vzniku vězeňských (sub)kultur. Na pozadí této diskuse se vyprofilovaly dva základní přístupy označované jako deprivanční a importační modely. Deprivanční vychází z předpokladu, že základem je adaptace na vězeňské prostředí a s tím související deprivace. Importační model naopak zdůrazňuje kulturní aspekty a zvyklosti, které do vězeňského prostředí vnáší nově příchozí odsouzení. Vězeňská (sub)kultura je tak vnímána jako institucionalizovaná vězeňská verze kriminálních subkultur z mimovězeňského prostředí. Přibližně od sedmdesátých let [Lambropoulou 1999] převažuje v odborných diskusích model integrovaný, který předchází dva modely propojuje [Liebling, Arnold 2004; Crewe 2010].

Rozsah svého zájmu sociologie, jak je jejím dobrým zvykem, v průběhu let dále rozšiřovala na další aspekty života za mřížemi. Příkladem mohou být studie popisující specifika ženských věznic, vyvažující Goffmanovu „genderovou slepotu“ [Ward, Kassebaum 1965; Giallombardo 1966], či výzkumy zaměřené na skladbu vězeňské populace dle etnicity a socioekonomického statusu [Wacquant 2001].

Do dějin moderní sociologie se zapsal i Michel Foucault, který výrazným způsobem ovlivnil uvažování o způsobech trestání. Na Foucaulta [2000] reagova-

la řada autorů [Garland 1986; Alford 2000; Mathiesen 1990]. Inspiroval také kritický směr vězeňského výzkumu [Šmausová 1992, 1994; Baratta 1995; Swaaningen 1997], který se stal základem diskusí o (ne)efektivitě vězení a jeho možném zrušení [Brossat 2001; Ryan, Ward 2014]. Vývoj penitenciární sociologie si dovoluji na základě rešerše výše uvedených děl rozdělit do tří fází.

První nazývám jako „*předmoderní*“ období a řadím do ní významné autory, kteří sociologické myšlení významně ovlivnili. Mezi ně patří Jeremy Bentham, John Howard a Thomas Mott Osborne. Druhou fází je období „*klasických teorií a jejich kritiky*“, které začíná publikací Clemmerova díla. Až do začátku šedesátých let se věnovala penitenciární sociologie převážně sporu mezi deprivacním (Clemmer, Sykes, Goffman) a importačním (Irwin, Cressey) modelem. Přibližně od poloviny šedesátých let začíná ve velké míře sílit kritika klasických teorií, ke které se ve druhé polovině sedmdesátých let přidal Michel Foucault. Tzv. big house (holistická) perspektiva [Lambropoulou 1999] byla postupně nahrazována důrazem na různorodost a mnohovrstevnatost vězeňských světů a popisem jednotlivých dílčích aspektů života za mřížemi.

Třetí fázi „*parciálních teorií*“ datuji k přelomu tisíciletí, kdy se pro penitenciární sociologii stal charakteristickým primární důraz na dílčí teorie s kritickým rozměrem, připomínající pomyslné skládání puzzle, do kterého každý přispívá svým dílem. Příkladem může být rozvoj tzv. sociologie vězeňských útěků [Martin, Chantraine 2018].

Během dlouholeté historie prokázala penitenciární sociologie svou relevanci ve vztahu ke zkoumání vězeňského života, čímž si získala pozornost a důvěru zástupců vězeňských administrativ. Pokud se v případě základního výzkumu obrací sociologové na zástupce vězeňských správ s žádostí o spolupráci na svých výzkumech, tak v případě aplikovaného výzkumu se role proměňují. Žadatelé se v těchto případech stávají zástupci věznic, kteří oslovují sociology s žádostí o pomoc.

Známým se v tomto kontextu stal Institut kriminologie zřízený při Univerzitě v Cambridge v roce 1959. Nositelem spojení akademické a praktické sféry byl zakladatel institutu sir Leon Radzicowicz, který působil jako externí expert v mnoha komisích a poradních sborech v rámci tehdejšího britského vězeňství, jehož zástupci si velmi cenili výstupů výzkumné činnosti institutu [Sparks, Bottoms, Hay 1996; Radzicowicz 1998]. Situace se příliš nezměnila ani po roce 2000, kdy se institut přejmenoval na Centrum vězeňského výzkumu a ředitelkou se stala Alison Liebling.

Příkladem výstupu aplikovaného sociologického vězeňského výzkumu je metodologický nástroj na měření kvality života ve věznicích označovaný zkratkou MQPL (Measuring the Quality of Prison Life), který byl vyvinut týmem odborníků z Centra vězeňského výzkumu [Liebling, Hulley, Crewe 2012] na základě zadání zástupců nejvyššího managementu britského vězeňství. Tímto způsobem tak byla saturována dlouhodobá potřeba kvalitativní evaluace a komparace britských věznic.

Obdobně jako na mezinárodní scéně i v českém kontextu můžeme nalézt příklady základního a aplikovaného sociologického vězeňského výzkumu. Základy pro rozvoj tuzemské penitenciární sociologie vytvořila Gerlinda Šmausová [1992, 1994], která je označována za představitelku tzv. kritické kriminologie. Své sociologické kořeny však nikdy neskrývala a její vliv na vývoj české sociologie je značný. Ve svých pracích se věnuje zejména trestní justici, právu a vězeňství.

Oživení české penitenciární sociologie přinesl o několik let později etnografický výzkum Kateřiny Nedbálkové, která svou pozornost obrátila k „genderově specifickým vzorům organizace sociálního světa“ ženské věznice [Nedbálková 2006a: 10]. Její práce byla přínosná nejen z hlediska diskutování otázky genderovanosti prostředí českých věznic [ibid.], ale také v oblasti metodologie kvalitativního vězeňského výzkumu [Nedbálková 2006b]. Po skončení uvedeného výzkumu se Kateřina Nedbálková vězeňskému prostředí dále již nevěnovala a česká penitenciární sociologie zažila útlum.

V posledních letech se však situace proměnila. Problematice vězeňství ze sociologické perspektivy se v současné době věnují například (řazeno abecedně) Andrea Beláňová [Beláňová 2018; Beláňová, Trejbalová 2020], Jiří Buriánek [Buriánek, Podaná, Homolová 2016; Buriánek, Hulmáková, Podaná 2018], Lukáš Dirga [Dirga 2017, 2020; Dirga, Hasmanová Marhánková 2014; Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga, Váně 2020], Alena Lochmannová [2020], Jiří Mertl [2020], Jitka Navrátilová⁶, Zuzana Podaná [Podaná, Buriánek 2010], Jan Váně [Váně, Dirga 2016, 2020] či Lucie Vidovičová [Vidovičová, Wija 2020].⁷

V České republice jsou položeny také základy aplikovanému vězeňskému výzkumu, který je dle zákona č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční strážii České republiky, svěřen do rukou samotné VSČR, respektive Akademii Vězeňské služby České republiky (dále jen AVSČR). Předmětný zákon ukládá VSČR „provádět výzkum v oboru penologie a využívat jeho výsledky a vědecké poznatky při výkonu vazby a při výkonu trestu odnětí svobody“ (§ 2 odst. 1 písm. e). Předmětné ustanovení sice explicitně zmiňuje pouze vědní obor penologie, nicméně jej lze vykládat extenzivně jako realizaci aplikovaného vězeňského výzkumu, do kterého by svým zaměřením spadala také penitenciární sociologie. S ohledem na dlouhodobě omezené možnosti VSČR je však aplikovaný výzkum realizován jejími zástupci pouze výjimečně.

Resortní výzkumnou roli v tomto ohledu přebírá zejména Institut pro kriminologii a sociální prevenci. Činnost institutu se řídí Střednědobým plánem činností, reflektujícím výzkumné priority definované resortem spravedlnosti. Oborově se institut věnuje primárně soustavnému rozvoji aplikovaného kriminologického výzkumu. V rámci jednotlivých výzkumných úkolů však dochází

⁶ Aktuálně řešící výzkumný projekt *Rodičovství za mřížemi*.

⁷ Nejedná se o vyčerpávající výčet všech sociologů a socioložek, kteří se věnovali/věnují v České republice problematice vězeňství. Jedná se o vybrané autory a autorky, s jejichž díly jsem obeznámen.

i ke spolupráci se sociology, kteří se na řešení projektů podílejí. Sociologie je dále přítomna i v „odborné výbavě“ některých výzkumníků působících na institutu.

Pro českou penitenciární sociologii se tak otevírá prostor i v oblasti aplikovaného výzkumu. VŠČR dlouhodobě spolupracuje například s katedrou sociologie Univerzity Karlovy, jejíž zástupci se podíleli na implementaci nástroje Souhrnná analýza rizik a potřeb odsouzených (označovaného zkratkou SARPO)⁸ do praxe českého vězeňství. Sociologický přínos spočívá ve využití metodologického potenciálu za účelem validizace a kalibrace [Drahý, Hůrka, Petras 2018: 27]. Spolupráce VŠČR s akademickým sektorem je však širší a zahrnuje i další subjekty, jako je Masarykova univerzita v Brně, se kterou uzavřelo GRVŠČR dne 14. 1. 2015 memorandum o spolupráci. Dle předmětného memoranda je obsahem spolupráce pedagogická činnost (přednášky zaměstnanců VŠČR v rámci univerzitních kurzů a exkurze studentů univerzity do vybraných českých věznic) a spolupráce na realizaci výzkumných projektů. Nositelem spolupráce je za Masarykovu univerzitu Fakulta sociálních studií.

Výše uvedená participace sociologů na vězeňském výzkumu není vykonávána z pozic zaměstnanců VŠČR. Nejsou tedy přímou součástí penitenciární praxe, což je mírou angažovanosti odlišuje od druhé skupiny na pozicích odborných členů oddělení výkonu trestu českých věznic.

Interní spojení sociologie a vězeňství

Rozdělení externího a interního spojení prostřednictvím odkazu na angažovanost výzkumu je v mnoha ohledech jistě nedokonalé. Například Michel Foucault byl politicky angažovaný, když se snažil na základě kritické reflexe tehdejšího francouzského vězeňství poukazovat na nevyhovující podmínky a postavení odsouzených a aktivně přispívat ke změně. Za tímto účelem se podílel na založení Groupe d'Information sur les Prisons. Jeho vztah byl vůči francouzské vězeňské službě externí, jelikož Foucault nikdy nebyl jejím členem. Dalším z příkladů obdobně angažované penitenciární sociologie je působení Johanny Foster, která využila své poznatky a odborné aktivity k praktickému řešení problematiky nedostatečného vzdělání vězňených osob ve Spojených státech amerických. Za tímto účelem spoluzaložila v devadesátých letech minulého století tzv. college-in-programs, tedy vzdělávací programy pro uvězněné [Odell Korgen, White 2009: 34].

Mým cílem nebylo vytvořit nepřekročitelnou typologii penitenciárních sociologů, ale spíše ilustrovat klíčové rozdíly uvnitř penitenciární sociologie, přičemž interní provázání s vězeňskou správou vidím jako hlavní oddělující kritérium. Zaměstnanecký/služební poměr vůči VŠČR zavdává specifický typ angažovanosti,

⁸ „SARPO je penitenciární nástroj určený k hodnocení kriminogenních rizik a potřeb odsouzených osob umístěných v typech věznic s ostrahou a zvýšenou ostrahou.“ [Drahý, Hůrka, Petras 2018: 12]

kteřá se od sociologů očekává a následně vyžaduje. Svými výzkumy nejen rozšiřují poznání, ale jejich úkolem je současně také aktivní zapojení se do realizace řešení odhalených problémů. Ilustrativním příkladem je úvaha Pavly Kaprové, která označila sociologii za mřížemi za „klinickou“ a roli sociologů vymezila následovně: „Jde o takový typ sociologie, kde cílem je ne jen, a dokonce ne hlavně, analyzovat sociální oblast sociální skutečnosti, ve které se pohybuje, ale především *intervenovat* do ní.“ [Kaprová 1993: 33]

Na výkonu penitenciární praxe se podílí v českých věznicích několik různých skupin zaměstnanců, jejichž diferenciaci a pracovní náplň vycházejí z vnitřních předpisů VSČR. První skupinu tvoří příslušníci VSČR zařazení k výkonu dozorcí služby. Druhou skupinou jsou zaměstnanci VSČR, kteří se přímo podílejí na výkonu penitenciární praxe odborným zacházením s vězněnými osobami. S ohledem na fakt, že organizační jednotky VSČR tvoří věznice (pro výkon trestu), vazební věznice (pro výkon vazby) a detenční ústavy (pro výkon zabezpečovací detence), tak je i vězeňský personál dělen dle oddělení na zaměstnance oddělení výkonu trestu, oddělení výkonu vazby a oddělení výkonu zabezpečovací detence.

Na základě vnitřních předpisů VSČR jsou sociologové zařazení jako odborní zaměstnanci oddělení výkonu trestu⁹, přičemž jejich hlavní agenda spočívá v „provádění sociologických výzkumů, na jejichž základě vypracovávají praktické, vědecky fundované návrhy a doporučení za účelem zvýšení efektivnosti činnosti ústavu, odhalování a využívání sociálních rezerv“ [Bodláková 1993: 20]. Sociolog by tedy měl primárně zajišťovat výzkumnou, analytickou a poradenskou činnost. Formálně je sociologům dána také možnost osobně participovat na realizaci programů zacházení.

Sociologové se tak spolu se svou analyticko-výzkumnou činností mohou podílet i na moci výkonné ve formě potenciálního vlivu na ředitele věznice, který má rozhodovací pravomoc. Sociologové jsou uváděni jako možní členové poradních orgánů ředitele věznice, který by měl k jejich stanoviskům přihlížet. Výstupy práce sociologů by tak měly představovat podklad pro rozhodování v praktických záležitostech týkajících se výkonu trestu. Zvláštní oblastí, ve které je na sociology kladen důraz, je ochrana odsouzených před neoprávněným násilím a jakýmkoliv projevy ponižování lidské důstojnosti¹⁰.

Ivana Bodláková [1993] označila v roce 1993 zavedení sociologů do české penitenciární praxe za experiment. S odstupem více než 25 let si dovolím tvrdit, že se tento experiment příliš nezdařil. Ačkoliv je pozice a činnost sociologů v českých věznicích formálně ukotvena, tak v praxi využívána není. Své tvrzení opírám o vlastní terénní výzkum, jehož metodologický popis uvádím níže.

⁹ Dalšími odbornými zaměstnanci oddělení výkonu trestu jsou speciální pedagog, psycholog, sociální pracovník, vychovatel, vychovatel-terapeut a pedagog volného času.

¹⁰ Dle ustanovení § 35 odst. 5 vyhlášky Ministerstva spravedlnosti č. 345/1999 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody.

Metoda

Ve svém výzkumu jsem nemohl využít žádných statistických údajů, a to jednoduše proto, že takové údaje dostupné nejsou. Rozhodl jsem se tedy provést kvalitativní výzkum založený na polostrukturovaných rozhovorech s vybranými komunikačními partnery, které jsem doplnil obsahovou analýzou příslušných dokumentů. Jednalo se zejména o vybrané předpisy VSČR (aktuální i historické), legislativní prameny a koncepční strategické dokumenty. Za vstřícný přístup a poskytnutí uvedených materiálů bych rád poděkoval zástupcům VSČR.

Výběr participantů pro můj výzkum byl záměrný, jelikož ve vztahu ke zkoumané problematice jsou relevantními komunikačními partnery pouze někteří z aktérů českého vězeňství. Prvním typem jsou samotní sociologové oddělení výkonu trestu působící v českých věznicích. Přes veškerou snahu se mi bohužel žádného bývalého sociologa kontaktovat nepodařilo. Další výběr potenciálních participantů výzkumu se tak řídil logikou organizační struktury, která se stala oporou mého výběru. Dovolím si začít od jejich spodních pater.

Penitenciární praxe je vykonávána primárně ve věznicích, které představují organizační jednotky VSČR. V rámci věznic jsou sociologové podřízeni vedoucím oddělení výkonu trestu. Z tohoto důvodu jsem provedl rozhovory se sedmi vedoucími oddělení výkonu trestu působícími v mužských i ženských věznicích. Na chod věznice, a tudíž i zapojení sociologů, má značný vliv také ředitel či ředitelka¹¹ věznice. Z tohoto důvodu jsem realizoval rozhovory se dvěma řediteli věznic. Dovolím si uvést, že v každé věznici je jeden ředitel a jeden vedoucí oddělení výkonu trestu. Celkově je v současné době v České republice 35 věznic/vazebních věznic/detenčních ústavů, což tedy udává celkovou velikost populace ředitelů a vedoucích.

Věznice metodicky řídí a kontroluje GRVSČR, v jehož rámci jsou zřízeny úseky podílející se na utváření penitenciární praxe. O rozhovor jsem požádal zástupce s dlouholetou praxí. Obdobně jsem postupoval i v případě žádosti o rozhovor se zástupcem Ministerstva spravedlnosti¹² a AVSČR. Zaměstnanci VSČR po přijetí do zaměstnaneckého/služebního poměru absolvují specializované vzdělávání, které se realizuje v AVSČR. Z tohoto důvodu jsem se obrátil také na odborného zaměstnance AVSČR, který v jejich řadách působí již velmi dlouhou dobu a má tak o zkoumané problematice rozsáhlý přehled.

V období mezi zářím roku 2019 a březnem roku 2020 jsem celkově realizoval dvanáct rozhovorů. Lokace pro realizaci rozhovorů vybírali komunikační partneři, jejichž požadavkům jsem se vždy přizpůsobil. Jednalo se o jejich kance-

¹¹ Z důvodu zachování anonymity používám dále v textu generické maskulinum.

¹² Ministerstvo spravedlnosti se na penitenciární praxi přímo nepodílí, ale dle zákona č. 555/1992 Sb., o Vězeňské službě a justiční stráží České republiky, vytváří podmínky pro řádný výkon činností VSČR. Zároveň se jedná o ústřední orgán státní správy v oblasti vězeňství.

láře nebo o neformální prostředí kaváren. Délka rozhovorů se pohybovala v rozmezí od 25 do 90 minut. Vedeny byly na základě seznamu předem definovaných témat vycházejících ze studia odborné literatury. Průběh jednotlivých rozhovorů se však mírně lišil s ohledem na jejich kontext a dynamiku. Rozhovory jsem se souhlasem komunikačních partnerů nahrával na záznamové zařízení, následně přepisoval a analyzoval.

V rámci rozhovorů jsem kladl důraz na zkušenosti komunikačních partnerů se zapojením sociologů do penitenciární praxe, na jejich povědomí o sociologii jako vědecké disciplíně a jejich vnímání možností a limitů působení sociologů v současném českém vězeňství.

Časové možnosti komunikačních partnerů byly velmi omezené a ne vždy bylo možné domluvit termín osobního rozhovoru (z důvodu omezení spojených s opatřeními proti šíření viru COVID-19). Nechtěl jsem však přijít o možnost získání perspektivy těchto aktérů, a tak jsem nad rámec výše uvedených rozhovorů využil ve dvou případech alternativního řešení ve formě e-mailové komunikace a telefonického rozhovoru. Jednalo se o jednoho vedoucího oddělení výkonu trestu a zástupce AVSČR.

Na závěr metodologického popisu si dovoluji uvést, že jsem v době realizace výzkumu působil jako vrchní ministerský rada Ministerstva spravedlnosti. Profesionální působení v rámci resortu spravedlnosti by mohlo průběh rozhovorů negativně ovlivnit, žádné takovéto ovlivnění jsem však nezaznamenal. Naopak jsem jej mohl využít ke kontaktování participantů výzkumu, které je v případě vězeňského výzkumu v mnoha případech značně složité [Nedbálková 2006b]. Zbývající část této studie bude věnována prezentaci zjištění a odpovědi na výše položenou otázku. Pozornost obrátím zejména k českému prostředí a problematice možného působení sociologů v českých věznicích.

Jak se ideály rozcházejí s praxí: (ne)působení sociologů v českých věznicích

Snahy o vtažení sociologie do „první linie penitenciární praxe“ a zapojení sociologů do přímé práce s vězňenými osobami jsou spojeny s počátky novodobého porevolučního českého vězeňství. Hlavním cílem bylo překonání pozůstatků komunistického vězeňství a nastartování transformace směřující k vytvoření vězeňského systému konkurujícího vyspělým evropským zemím. S tímto úkolem měla pomoci právě sociologie, jejíž role byla zdůrazňována ve vztahu k požadavku humanizace tehdejšího vězeňství [Bodlákova 1993; Dirga 2020].

V současné době jsou sociologové ve věznicích pojímáni jako součást týmu odborných zaměstnanců a tato jejich pozice vychází z úpravy ve vnitřních předpisech VSČR. Konkrétně se jedná o tzv. nařízení generálního ředitele, upravující činnost zaměstnanců a příslušníků VSČR, kteří zabezpečují výkon vazby, výkon trestu odnětí svobody a výkon zabezpečovací detence.

Při snaze datovat počátky působení sociologů v českých věznicích jsem vycházel z analýzy takto zaměřených nařízení a díky pomoci zástupce Kabinetu historie a dokumentace Vězeňské služby České republiky se mi podařilo nalézt první zmínku v úpravě z roku 1998. Je však pravděpodobné, že sociologové a socioložky působili v českých věznicích již na počátku devadesátých let, minimálně od roku 1991 [Bodláková 1993]. K dřívější úpravě ve vnitřních předpisech jsem se však bohužel nedostal, jelikož žádné nemusely existovat. Ivana Bodláková [ibid.] uvádí, že působnost sociologů nebyla v roce 1993 vymezena žádným písemným předpisem. Je tedy pravděpodobné, že pracovní místa sociologů byla ve věznicích nejdříve v roce 1991 systemizována a až v průběhu následujících let se dopracovala písemná úprava náplně jejich činnosti. Návrh na vymezení vlastní činnosti připravili sami sociologové a socioložky působící v tehdejších věznicích s tím, že jejich činnost by měla být jak výzkumná, tak praktická [ibid.]. Na Ivanu Bodlákovou navázala svým textem Pavla Kaprová [1993], která detailně popsala působení sociologů. Sama přitom kladla primární důraz na praktickou intervenci do každodenního chodu věznice. Při komparaci návrhů vymezení role vězeňského sociologa v textech Ivany Bodlákové a Pavly Kaprové s vnitřním předpisem VSČR z roku 1998 je možné konstatovat, že se jejich návrhy do uvedené písemné úpravy značně promítly.

Od roku 1998 bylo příslušné nařízení generálního ředitele novelizováno minimálně pětkrát¹³, přičemž uvedené novelizace dopadaly také na vymezení rozsahu působnosti sociologů. V roce 1998 jim byla přidělena role odborných zaměstnanců analyzujících oblasti personální práce, výkonu trestu a vazby a vnějších vztahů věznic. Organizačně byl sociolog podřízen vedoucímu oddělení. Výzkumná pozornost byla upřena zejména na oblasti vztahů mezi účastníky vězeňského světa, neformálních sociálních struktur a obecných souvislostí výkonu trestu. Sociolog měl dále vymezeny praktické činnosti, kdy se podílel na vytváření programů zacházení, návrhů na ubytování vězňů, jejich přecházení do jiných věznic, zařazování do zaměstnání a vzdělávání. Sociolog se podílel na přípravě návrhů na přerušení trestu, udělování návštěv a na zkoumání příčin mimořádných událostí¹⁴. Ve vztahu k ostatním zaměstnancům měl poskytovat metodickou pomoc. V oblasti přímé práce s odsouzenými měl uloženo vést minimálně jednu aktivitu programu zacházení (vymezeno jako povinnost).

Obsahově se v průběhu let úprava role sociologa ve vnitřních předpisech VSČR příliš neměnila. Za zmínku stojí pouze dvě dílčí úpravy. Od roku 2006 je činnost sociologa zúžena pouze na výkon trestu a z písemné úpravy byl vynechán výkon vazby. Sociolog by se tedy dle této logiky měl věnovat pouze aspektům výkonu trestu.

¹³ V letech 2000, 2006, 2009, 2010 a 2016 (aktuálně platné).

¹⁴ Mezi mimořádné události patří například útěk (včetně pokusu), sebepoškození, sebevražda (včetně pokusu), úmrtí, fyzické napadení, hladovka, zneužívání omamných a psychotropních látek, držení nepovolených předmětů a další.

Během rozhovorů s komunikačními partnery jsem se snažil dopátrat vysvětlení, z jakého důvodu je činnost sociologů vyhrazena pouze do oblasti výkonu trestu a není se sociology počítáno v oblasti výkonu vazby ani zabezpečovací detence. Vysvětlení, které ve výpovědích zaznívalo, bylo spojeno s relativně nedávným zřízením tohoto institutu v ČR v roce 2009 (zákonem č. 129/2008 Sb., o výkonu zabezpečovací detence a o změně některých souvisejících zákonů).

Úprava týkající se působení sociologů ve věznicích je známa již minimálně od roku 1998. V perspektivách dotázaných se tedy kladl primární důraz na výkon trestu a v novelizacích se na zabezpečovací detenci „*již nemyslelo*“ (citace rozhovoru s vedoucím oddělení). Dalším vysvětlením může být počet vězňených osob ve výkonu trestu, který činil k datu 2. 9. 2020 celkem 18 201 odsouzených. Ke stejnému datu bylo ve statistikách VSČR evidováno pouze 100 chovanců v zabezpečovací detenci¹⁵. Jednoznačná odpověď však nezazněla ani z úst zástupce GRVVSČR.

Od roku 2006 je činnost sociologa ochuzena i o oblast výkonu vazby, což bylo ze strany dotázaných vysvětlováno nestálostí populace obviněných osob ve vazbě, kteří v daných věznicích poměrně hodně fluktuují, a sociolog by tak nemohl vykonávat svou práci, která vyžaduje dlouhodobost („*aby poznal vnitřní procesy a struktury mezi odsouzenými, musel by se tomu věnovat dlouho a do hloubky, což ve vazbě prakticky nejde*“ – citace rozhovoru s vedoucím oddělení).

Další změna, kterou považuji za významnou, se týká přímé práce sociologa s vězňenými osobami. V předpisech z let 1998 a 2000 bylo uvedeno, že sociolog vede minimálně jednu aktivitu programu zacházení (mohlo být více). Od roku 2006 už je jasně upraveno, že je to pouze jedna aktivita (stále to však byla povinnost). Od roku 2010 je formulace upravena tak, že sociolog může vést aktivity programu zacházení (již to tedy není povinnost, ale možnost). Z uvedených změn lze odvodit oslabování důrazu na přímou práci sociologa s vězňenými osobami.

To je možné vysvětlit postupným úbytkem sociologů ve věznicích a naopak kladením většího důrazu na práci dalších odborných zaměstnanců. Zástupce GRVVSČR popsal činnost sociologa následujícím způsobem: „*Sociolog by měl dělat hlavně sociologické výzkumy, vidět to, co ostatní nevidí, a předložit návrhy na zlepšení. Na to, aby pracoval s vězni v programech zacházení, by ani neměl prostor.*“ V uvedeném úryvku z rozhovoru je patrný důraz na výzkumnou činnost a nároky na sociologii kladené. Od sociologů se očekává velmi detailní a komplexní analýza zkoumaného prostředí, přičemž by jejich pozornost neměla být tříštěna mezi výzkum a přímou prací s vězňenými. Zároveň je v této citaci ukryto také vysvětlení, proč je to zrovna sociologie, která by měla mít za mřížemi českých věznic své místo.

Klíčovým důvodem je potenciál sociologie pokrýt „*širší souvislosti*“, jak je uvedeno již v samotných vnitřních předpisech. Na uvedeném se shodli všichni

¹⁵ Statistická data byla získána z volně dostupných webových stránek VSČR (www.vscr.cz).

dotázaní komunikační partneři. Zdůrazňována byla zejména schopnost sociologů postihnout kontext celé věznice (včetně možného přesahu do života před uvězněním), což je odlišuje od ostatních odborných zaměstnanců, kteří se specializují na své dílčí oblasti (např. psychologické, terapeutické atd.). Sociolog se v této perspektivě stává jakýmsi „univerzálem“, který propojí práci svých kolegů. Obdobné vysvětlení lze odvodit i z textů Ivany Bodlákové a Pavly Kaprové [Bodláková 1993; Kaprová 1993].

Na začátku devadesátých let byla do působení sociologů v českých věznicích vkládána značná naděje a víra v přínos jejich práce. Výpovědi dotázaných komunikačních partnerů i aktuálně dostupné údaje o počtu sociologů však vypovídají o dlouhodobém nevyužití potenciálu sociologie v každodenní vězeňské praxi. Z odborných zdrojů lze uvedené doložit, kdy například Ivana Bodláková [1993] uvedla, že se sociologie příliš nevyužívá, Vladimír Mařádek [2003] konstatoval, že ve věznicích žádní sociologové prakticky nejsou, a obdobné zmínila i Vratislava Černíková [2008].

I přes ne příliš povzbudivé počty však převládaly u zmíněných autorů a autetek spíše pozitivní předpovědi budoucího vývoje. Vratislava Černíková věřila v to, že se sociologie bude o vězeňství více zajímat a počty sociologů v každodenní penitenciární praxi porostou. Rostoucí zájem sociologie lze vypočítávat na rostoucí produkci sociologických výzkumů zaměřených na vězeňský svět a témata s ním spojená. Naopak početně sociologů ubylo natolik, že se z nich prakticky staly pomyslné „paní Columbové“, o jejichž existenci se sice píše, ale reálně k vidění nejsou.

Již na počátku působení v devadesátých letech by se dali spočítat „na prstech jedné ruky“. V současné době již v českých věznicích na pozicích sociologů oddělení výkonu trestu nejsou žádní. Ruku v ruce s úbytkem sociologů slábne také víra zaměstnanců věznic v možnosti zapojení sociologů do každodenních činností souvisejících s výkonem trestu. Týká se to jak přínosu jejich výzkumné činnosti, tak také možné práce s vězněnými osobami.

Upřímně si neumím představit, co by tam (sociolog ve věznici – pozn. autora) dělal a čemu by to pomohlo. Ve věznicích není povědomí o sociologii a myslím si, že by tam sociolog ani nezapadl. Těžko by se s ním bavili zaměstnanci a odsouzení. Spíše by ho viděli jako něco cizího. Nikdy jsem ani neslyšel o tom, že by v praxi nějaký sociologický výzkum vznikl nebo se někde využil. (úryvek z citace s ředitelem věznice)

Jinakost sociologie, v rozhovoru vyjádřená jako problematické „zapadnutí“, je spojena s omezenými možnostmi sociologa při práci s vězněnými osobami. Důvodům, kvůli kterým sociologové nenacházejí ve věznici uplatnění, se budu věnovat v následující kapitole.

Důvody selhání experimentu

Z rozhovorů s dotázanými komunikačními partnery vyplynulo několik vzájemně provázaných vysvětlení dlouhotrvající absence sociologů v českých věznicích. Každému vysvětlení se budu věnovat v samostatné části a v závěru nabídnu vlastní pohled na možnosti působení sociologů ve věznicích.

Co by tam sociolog dělal? Přetrvávající nejasnosti role sociologů v českých věznicích

V devadesátých letech byla jedním z možných důvodů nízkého využívání sociologů v českých věznicích nedostatečná úprava jejich role, úkolů a kompetencí [Bodláková 1993; Kaprová 1993]. Od roku 1998 by uvedené již platit nemělo, jelikož byla chybějící mezera zaplněna příslušným nařízením generálního ředitele VSČR. Znamená však písemné vymezení pracovní náplně sociologa dostatečnou zárukou, že budou aktéři českého vězeňství seznámeni s tím, co by měl ve věznici vykonávat? Z výpovědí dotázaných vyplývá, že tomu tak není.

Ve většině rozhovorů zaznělo, že i přes existenci uvedeného nařízení nepanuje mezi zaměstnanci věznic jasná představa. V některých případech dokonce nevěděli dotázaní ani o tom, že by sociolog ve věznicích měl působit. Dotázaní komunikační partneři se v rozhovorech snažili alespoň nastínit vlastní představu (bez detailní znalosti uvedeného nařízení) toho, co by sociolog vykonávat mohl. Ve všech případech byl spojován čistě s výzkumnou činností.

Výzkum jako takový však není (z pohledu dotázaných) prioritou pro každodenní praxi za mřížemi českých věznic, z čehož poté pramení následující souvislost. Pokud je sociolog spojován s výzkumem, který má ve věznici jen okrajové místo, pak je potřeba zapojení sociologů hodnocena jako nízká. Jako klíčová byla v rozhovorech označena přímá práce s vězňnými osobami, se kterou však sociolog spojován není. Z výrazné nejasnosti role sociologa za mřížemi následně vyplývá negativní hodnocení možné efektivity „sociologické práce“ obecně.

Sociolog není ve věznici potřeba?

V minulosti převládal spíše pozitivní náhled na možný přínos sociologie pro vězeňskou praxi. Je to patrné z citovaných odborných zdrojů, ale také z výpovědí komunikačních partnerů s historickou pamětí. Zástupce AVSČR v našem rozhovoru zmínil, že práce sociologů ve věznicích nebyla hodnocena negativně.

Při návštěvě věznice XY (anonymizováno autorem) mne tehdy vedení upozornilo, že zaměstnalo socioložku. Vedení hodnotilo práci socioložky tak, že pomáhá vyhledávat řešitelné problémy, činí oprávněné potřeby personálu transparentními, což vše přispívá ke zlepšení dobré tvůrčí atmosféry a spolupráce ve věznici. Socioložka v této věznici působila asi rok.

Uvedená citace působí velmi idylicky, ale jak potvrdil sám komunikační partner, jednalo se spíše o ojedinělý případ, fungující jen díky „osvícené“ ředitelce věznice, která vytvořila vhodné podmínky pro zmiňovanou socioložku. Ve větším měřítku převládala jistá pochybnost a obava, jaký vliv může sociologie na vězeňství mít.

Moje zkušenost se sociologickými výzkumy v organizacích je taková, že získaná data se mohou stát dobrým sluhou, ale i zlým pánem. Je to po obou stranách nabroušený meč, tj. nástroj, který může pomoci, ale také může zkomplikovat vztahy až po zvýšení rizika konfliktů v organizaci.

Rizikovými se v tomto ohledu stávají zejména negativní zjištění týkající se chodu věznic či interpersonálních vazeb mezi účastníky vězeňského světa. Uvedená obava z možných nezamýšlených důsledků působení sociologů ve věznicích byla sdílena i dalšími dotázanými aktéry. Zachování klidového režimu ve věznicích bylo preferováno před případnou zpětnou vazbou. Z rozhovorů jsem však měl pocit, že možnosti sociologického přínosu nejsou dotázanými komunikačními partnery správně pochopeny.

Z rozhovorů, které jsem s aktéry českého vězeňství na toto téma provedl, vyplývá, že v současné době převládá negativní hodnocení možného zapojení sociologů do týmu vězeňských zaměstnanců. Sociologické výzkumy jsou hodnoceny jako nevyužitelné s ohledem na „atmosféru ve věznicích panující“ (citace z rozhovoru s vedoucím oddělení). Zpochybňována však nebyla sociologie jako věda, ale sociologie jako „kolečko ve vězeňském soukolí“, pro které aktuálně není místo. Zaměstnanci na jedné straně vyjadřovali nedůvěru v možnosti výzkumné činnosti prováděné z pozice zaměstnance věznic (zmiňovaná neochota zaměstnanců i vězňů) a také vyjadřovali nemožnost využít výstupy takovéto činnosti v praxi.

Z úst ředitelů věznic dále zaznívalo, že i kdyby sociologa ve věznicích mít chtěli, tak „v současném stavu českého vězeňství to je nereálné“. Označení „současný stav“ odkazuje k aktuálnímu podfinancování českého vězeňství, které se navíc dlouhodobě potýká s nedostatkem odborného personálu [Ministerstvo spravedlnosti ČR 2016]. Současným trendem je spíše počty redukovat než vytvářet nová pracovní/služební místa. V daném kontextu ředitelé věznic volí pragmatický přístup. Mít sociologa ve věznicích se jeví jako „luxus“, který si nemohou dovolit. Z perspektivy teorie racionální volby je možné chování ředitelů věznic interpretovat jako selekci mezi profesemi nezbytně nutnými pro základní provoz věznic a sociology, kteří by své uplatnění za mřížemi věznic našli, ale které není možné z finančních důvodů ke spolupráci přizvat.

Jedním z možných řešení, které navrhovali i dotázaní komunikační partneři, je zřízení pozic tzv. regionálních sociologů, organizačně zařazených na GRVŠČR, kteří by měli ve své gesci určené regiony, ve kterých by se zabývali věznicemi do nich spadajícími. Ani tato možnost se však aktuálně jako reálná nejeví.

Sociolog na posledním místě

Z dokumentu VSČR *Výroční zpráva za rok 2019* vyplývá, že mezi lety 2018 a 2019 poklesl počet systemizovaných míst o 119. To se týkalo primárně příslušníků VSČR, nicméně v případě odborných zaměstnanců se počet tabulkových míst nenavýšoval. S ohledem na uvedené dochází v očích ředitelů věznic k poddimenzování počtu odborných zaměstnanců, které by ve věznicích potřebovali. Ředitelé mají možnost o tabulkové místo požádat GRVVSČR. Ve věznici se schází její vedení a rozhoduje o požadavcích na tabulková místa, které následně adresuje na GRVVSČR, kde se schází tzv. systemizační komise, posuzující zaslanou žádost.

Z rozhovoru se zástupcem GRVVSČR vyplynulo, že věznice o zřízení míst pro sociology nežádají. Na důvody jsem se poté dotázal ředitelů věznic, kteří uvedené potvrdili s tím, že při jejich rozhodování jsou sociologové až na posledním místě. „*Bota nás tlačí jinde,*“ uvedl jeden z nich. Na místě zaměstnanců vykonávajících přímou práci s vězňenými osobami. Za tyto zaměstnance sociologové považování nejsou (i když tomu formálně citované nařízení nebrání). Tabulky sociologů tak nejsou systemizovány a nemohou být logicky ani obsazovány.

Ředitelé věznic dále vyjádřili pochybnost nad tím, že kdyby tabulku pro sociology vytvořili, tak by nebyli schopni ji obsadit, jelikož by pro sociology nebyla (s ohledem na nízké finanční ohodnocení) příliš zajímavá. V případě, že by se tabulka dlouhodobě neobsadila, pak by hrozilo, že by o ni věznice mohla přijít.

Vysvětlení nezájmu o sociology uzavřeli ředitelé věznic konstatováním, že pokud by vyvstala potřeba práce sociologa, tak by ji ve věznici zastal jiný z odborných zaměstnanců (nejčastěji byl uváděn speciální pedagog/sociální pracovník). Práce sociologa tak může být nahrazena jiným zaměstnancem, kdežto sociolog by (v očích dotázaných) nemohl nahradit práci jiných kolegů. Důvodem je nepochopení základů sociologické práce, v důsledku čehož vzniká klamný dojem, že práce vykonávaná sociálním pracovníkem/speciálním pedagogem (administrativní zpracování údajů o vězňených osobách) má potenciál nahradit práci sociologa. Rozsahem a hloubkou je práce sociálního pracovníka/speciálního pedagoga a sociologa neporovnatelná. Dalším důvodem je výše uvedené spojení sociologů čistě s výzkumnou činností a předpoklad nemožnosti vykonávat přímou práci s vězňenými osobami. Sociologům je v tomto ohledu upřen pedagogický rozměr jejich vzdělání a profesní činnosti.

Závěr

V rámci českého vězeňství dlouhodobě převládá externí typ spolupráce se sociology. Při snaze odhalit důvody nevyužívání interního spojení jsem ve výpovědích dotázaných aktérů našel několik základních argumentačních linií. V perspektivách zástupců českého vězeňství nebyla sociologie hodnocena výlučně negativně. To dokládá přetrvávající formální začlenění sociologů do vnitřních předpisů VSČR i zdůvodnění zástupce GRVVSČR, který uvedl, že se VSČR nechce připravit

o možnost interní spolupráce se sociology, kdyby ji v budoucnu někdy potřebovala využít. Převládá nicméně názor, že za současných podmínek by si české vězeňství s integrací sociologů do každodenního chodu věznic poradit nedokázalo.

Z pohledu možného budoucího prohloubení interní spolupráce mezi sociologií a vězeňstvím je pozitivní, že zástupci českého vězeňství na různých pozicích sociologií a priori neodmítají a jsou schopni částečně reflektovat a popsat její možný přínos. Sociologie je vnímána primárně jako nástroj pro získání většího množství informací o vězněných osobách. Nesprávně je tím ale omezena pouze na deskripci vězeňského prostředí (z čehož plyne domněnka, že lze práci sociologa snadno nahradit prací dalších zaměstnanců věznic). Důvodem je poměrně nízké povědomí o sociologii jako vědecké disciplíně a o historickém spojení sociologie s českým vězeňstvím.

Povědomí je mezi zástupci českého vězeňství v současné době formováno primárně na základě výpovědí pamětníků, kterých však neustále ubývá. To se potvrdilo i v rámci terénního výzkumu, kdy pro mě bylo velmi složité nalézt komunikačního partnera, který by se se sociologem ve věznici setkal nebo by znal někoho s takovou zkušeností. Negativní vliv má také absence sociologie v rámci vzdělávání budoucích pracovníků VSČR. Sociologie je v kurzech pořádaných na AVSČR zmiňována jen velmi výjimečně a okrajově. Oporu v tomto ohledu nepředstavují ani interní přepisy VSČR, ve kterých je role sociologů definována. Většina komunikačních partnerů nevěděla o uvedených ustanoveních interních předpisů a nebyla schopna popsat obsahovou náplň činnosti sociologů. Omezené povědomí se týkalo i klíčových představitelů věznic, v případě mého výzkumu ředitelů a vedoucích oddělení výkonu trestu. Poměrně jasně se ukázalo, že ze strany nejvyššího managementu VSČR není směrem k ředitelům věznic přínos sociologie nijak komunikován.

Zájem o sociologii tak od počátku devadesátých let postupně vymizel s tím, jak z českého vězeňství odešli zaměstnanci s přímou zkušeností, kteří by mohli předat své zkušenosti a stát se tak pomyslnými „obhájci“ zapojení sociologů do každodenního chodu věznic. Je potřeba ale přiznat, že zájem oslabil na obou stranách a ani česká sociologie se dlouhodobě o vězeňské prostředí nezajímala.

Sociologie má přitom z pohledu penitenciární praxe co nabídnout. Z vyjádření komunikačních partnerů na manažerských pozicích vyplývá, že zájem o hlubší informace o chodu zařízení, která spravují, je značný, ale reálných možností je nedostatek. Sociologie disponuje obsáhlou metodologickou výbavou, která jde dalece za pouhou deskripci. Naopak staví na možnostech explanace, která by při nastavování politiky věznic a celého vězeňského systému byla efektivně využitelná.

Z pohledu metodologie vězeňského výzkumu je velkým tématem komparace možností a limitů realizace výzkumu z pozice insidera. Nepochybnou výhodou je možnost přístupu do zkoumaného prostředí. Nevýhodou naopak představuje vliv zaměstnaneckého statusu na vytváření vztahu s komunikačními partnery a celkový průběh výzkumu (zejména neochota participace ze strany

potenciálních účastníků výzkumu). Uvedené metodologické omezení bylo zmiňováno i samotnými komunikačními partnery.

S ohledem na aktuální podmínky panující v českém vězeňství se domnívám, že je nyní vhodné klást primární důraz na externí spojení se sociologií a postupně budovat pozici pro případný budoucí návrat sociologů do každodenní praxe za mřížemi českých věznic. Sociologie musí získat v očích představitelů českého vězeňství (částečně) ztracenou důvěru. K tomu přispívá realizace výše uvedených výzkumů, na kterých sociologové externě participovali a které přispívají k vytváření pozitivního obrazu sociologie. Omezené zdroje je vhodné investovat spíše do externí spolupráce a postupně posilovat vzájemné vazby.

Částečnou vinu na uvedeném stavu však nese i sama sociologie, která není v českém kontextu příliš aktivní, nedokáže plně prezentovat svůj možný přínos pro vězeňství a není schopna vychovávat penitenciární sociology. Jako vhodné se jeví klást na téma vězeňství v rámci české sociologie větší důraz a motivovat studenty k zájmu o jeho studium. Praktickým příkladem může být spolupráce univerzit s jednotlivými věznicemi (např. formou možných odborných exkurzí či stáží). Obě strany musí posílit dialog a využít potenciál vzájemné spolupráce.

LUKÁŠ DIRGA působí jako odborný asistent na katedře sociologie Západočeské univerzity v Plzni. Dlouhodobě se věnuje penitenciární sociologii. Ve svých výzkumech se zabývá například problematikou humanizace vězeňství, významu těla ve vězeňském prostředí a v současné době dále postavení náboženství za mřížemi českých věznic. Od roku 2016 zastává také pozici koordinátora resortního výzkumu na Ministerstvu spravedlnosti.

Literatura

- Alford, F. 2000. „What Would It Matter if Everything Foucault Said about Prison Were Wrong? Discipline and Punish after Twenty Years.“ *Theory and Society* 29 (1): 125–146, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1007014831641>.
- Baratta, A. 1995. *Sociologie trestního práva*. Brno: Masarykova univerzita.
- Beláňová, A. 2018. „Být kaplanem v Česku: Zdroje nejistoty a nacházení opory.“ *Český lid* 105 (1): 25–43, <http://dx.doi.org/10.21104/CL.2018.1.02>.
- Beláňová, A., T. Trejbalová. 2020. „Prvních deset let jsem si s personálem netykal. Pozice kaplana v české věznici.“ *Sociológia* 52 (1): 5–23, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.1.1>.
- Bentham, J. 1823. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Clarendon Press.
- Bodláková, I. 1993. „Sociologie a vězeňství.“ *České vězeňství* 1993 (1): 20.
- Brossat, A. 2001. *Pour en finir avec la prison*. Paris: La Fabrique.
- Buriánek, J., J. Hulmáková, Z. Podaná. 2018. „Podmíněné propuštění z pohledu soudců – výsledky dotazníkového šetření.“ *Trestněprávní revue* 17 (2): 229–233.

- Buriánek, J., Z. Podaná, P. Homolová. 2016. *Metodika hodnocení odsouzeného Vězeňskou službou ČR pro účely rozhodování soudu o podmíněném propuštění. Analýza empirických dat o podmíněném propuštění získaných nástrojem SARPO*. Praha: TA ČR.
- Clemmer, D. 1940. *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- Crewe, B. 2010. *The Prisoner Society: Power, Adaptation and Social Life in an English Prison*. Oxford: Clarendon Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577965.001.0001>.
- Černíková, V. 2008. „Sociální ochrana.“ Pp. 9–23 in V. Černíková, J. Sochůrek, J. Firstová (eds.). *Sociální ochrana. Terciární prevence, její možnosti a limity*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Dirga, L. 2017. „Body as a Project: The Relationship Czech Prisoners Have to Their Bodies.“ *Sociológia* 49 (6): 636–656.
- Dirga, L. 2020. *Humanizace českého vězeňství očima jeho aktérů*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Dirga, L., J. Hasmanová Marhánková. 2014. „Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (1): 83–105, <https://doi.org/10.13060/00380288.2014.50.1.31>.
- Dirga, L., A. Lochmannová, P. Juříček. 2015. „The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons.“ *Sociológia* 47 (6): 559–578.
- Dirga, L., J. Váně. 2020. „Czech Republic: Religion and Czech Prison – The History of an Ambivalent Partnership.“ Pp. 91–111 in J. Martínez-Ariño, A. Zwillig (eds.). *Religion and Prison: An Overview of Contemporary Europe. Boundaries of Religious Freedom: Regulating Religion in Diverse Societies*. Cham: Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-36834-0_7.
- Drahý, F., J. Hůrka, M. Petras. 2018. *SARPO. Charakteristiky odsouzených v českých věznicích. Deskriptivní studie*. Praha: Vězeňská služba České republiky.
- Drake, D. H., S. Darke, R. Earle. 2015. „Prison Life, Sociology of: Recent Perspectives from the United Kingdom.“ Pp. 924–929 in J. Wright (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. 2nd ed. Oxford: Elsevier, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.45035-X>.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*. Praha: Nakladatelství Dauphin.
- Garland, D. 1986. „Foucault's Discipline and Punish – An Exposition and Critique.“ *American Bar Foundation Research Journal* 11 (4): 847–880, <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1986.tb00270.x>.
- Gialombardo, R. 1966. *Society of Women: A Study of a Women's Prison*. New York: Wiley & Sons.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- Hattery, A., E. Smith. 2010. *Prisoner Reentry and Social Capital*. Lanham: Lexington Books.
- Haynes, F. E. 1949. „The Sociological Study of the Prison Community.“ *Journal of Criminal Law and Criminology* 39 (4): 432–440, <https://doi.org/10.2307/1138456>.
- Hála, J., P. Jánský, G. Kabátová. 2017. *Výkon trestu odnětí svobody citlivý k rodině*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.
- Howard, J. 1777. *The State of the Prisons in England and Wales: with Preliminary Observations, and an Account of Some Foreign Prisons*. Warrington: William Eyres.
- Irwin, J., R. D. Cressey. 1962. „Thieves, Convicts and the Inmate Culture.“ *Social Problems* 10 (2): 142–155, <https://doi.org/10.2307/799047>.
- Jones, R., T. Schmid. 2000. *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.
- Kaprová, P. 1993. „Klinický sociolog ve věznicích.“ *České vězeňství* 1993 (4): 33–34.
- Lambropoulou, E. 1999. „The Sociology of Prison and the Self-referential Approach to Prison Organization and to Correctional Reforms.“ *Systems Research*

- and Behavioral Science 16 (3): 239–252, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1743\(199905/06\)16:3<239::AID-SRES239>3.0.CO;2-V](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1743(199905/06)16:3<239::AID-SRES239>3.0.CO;2-V).
- Liebling, A., H. Arnold. 2004. *Prisons and Their Moral Performance: A Study of Values, Quality, and Prison Life*. Oxford: Clarendon Press.
- Liebling, A., S. Hulley, B. Crewe. 2012. „Conceptualising and Measuring Quality of Prison Life.“ Pp. 358–372 in D. Gadd, S. Karstedt, S. Messner (eds.). *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods*. London: SAGE, <https://doi.org/10.4135/9781446268285.n24>.
- Lochmannová, A. 2020. *Tělo za katrem*. Praha: Academia.
- Lombardo, L. X. 1981. *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier.
- Martin, T. M., G. Chantraine. 2018. *Prison Breaks: Toward a Sociology of Escape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-64358-8>.
- Mařádek, V. 2003. *Výkladový slovník penologie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě.
- Mathiesen, T. 1966. „The Sociology of Prisons: Problems for Future Research.“ *The British Journal of Sociology* 17 (4): 360–379, <https://doi.org/10.2307/589183>.
- Mathiesen, T. 1990. *Prison On Trial: A Critical Assessment*. Winchester: Waterside Press.
- Mertl, J. 2020. „Musíte makat a poslouchat, no': Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace u vězňů a propuštěných osob v ČR.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 56 (4): 523–553, <https://doi.org/10.13060/csr.2020.017>.
- Ministerstvo spravedlnosti ČR. 2016. *Koncepce vězeňství ČR do roku 2025*. Praha: Ministerstvo spravedlnosti České republiky.
- Musil, J. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (1): 17–24.
- Nedbálková, K. 2006a. *Spoutaná Rozkoš: (re) produkce genderu a sexuality v ženské věznicí*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Nedbálková, K. 2006b. „Etnografický výzkum ve vězení.“ Pp. 1–12 in *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Odell Korgen, K., J. M. White. 2009. *The Engaged Sociologist: Connecting the Classroom to the Community*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Osborne, T. M. 1916. *Society and Prisons*. New Haven: Yale University Press.
- Podaná, Z., J. Buriánek. 2010. „Predikce kriminality: Nový nástroj SARPO na hodnocení kriminogenních rizik a potřeb pachatele.“ *Trestněprávní revue* 9 (9): 283–290.
- Radzinowicz, L. 1998. *Adventures in Criminology*. London: Routledge.
- Rozum, J., J. Tomášek, J. Vlach, L. Háková. 2016. *Efektivita trestní politiky z pohledu recidivy*. Praha: Ediční řada IKSP.
- Ryan, M., T. Ward. 2014. „Prison Abolition in the UK: They Dare Not Speak Its Name?“ *Social Justice* 41 (3): 107–119.
- Skovajsa, M. 2007. „Po tři čtvrtě století, aneb k jedné až příliš spalující kritice současné české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 423–432.
- Sparks, R., A. Bottoms, W. Hay. 1996. *Prisons and the Problem of Order*. Oxford: Clarendon Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198258186.001.0001>.
- Swaaningen, R. V. 1997. *Critical Criminology: Visions from Europe*. London: SAGE.
- Sykes, G. M. 1958. *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Šmausová, G. 1992. „Znovuzačlenění, nebo trvalá marginalizace vězňů? O funkcích trestního práva.“ *Československá kriminalistika* 25 (3): 225–235.
- Šmausová, G. 1994. „Symbolické funkce trestního práva.“ Pp. 6–22 in V. Kratochvíl (eds.). *Trestněprávní reforma v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.

- Váně, J., L. Dirga. 2016. „The Religiosity Behind Bars: Forms of Inmate’s Religiosity in the Czech Prison System.“ *Sociológia* 48 (6): 641–663.
- Váně, J., L. Dirga. 2020. „The Prison Chaplain as a Part of Penitentiary Care? Transformation of the Czech Prison System after the Fall of Communism.“ *Archives of Criminology* XLII (1): 253–269, <https://doi.org/10.7420/AK2020E>.
- Vězeňská služba ČR. 2020. *Zabezpečovací detence* [online]. Vězeňská služba ČR [cit. 2. 9. 2020]. Dostupné na: <https://www.vscr.cz/veznice-a-uvzd-opava/o-nas/zabezpecovaci-detence/>.
- Vidovičová, L., P. Wija. 2020. *Seniři a stárnutí ve vězení: Sonda do problematiky starších odsouzených*. Praha: Česká společnost pro gerontologii.
- Wacquant, L. 2001. „The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism.“ *European Journal on Criminal Policy and Research* 9 (4): 401–412, <https://doi.org/10.1023/A:1013147404519>.
- Wacquant, L. 2010. „Prisoner Reentry as Myth and Ceremony.“ *Dialectical Anthropology* 34 (4): 605–620, <https://doi.org/10.1007/s10624-010-9215-5>.
- Ward, D. A., G. Kassebaum. 1965. *Women’s Prison: Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.